

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА І РОСІЙСЬКА АРМІЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1870-ТІ — 1914 РР.)

Стецюк Вадим. Польська шляхта і російська армія у Правобережній Україні (1870-ті – 1914 рр.). У статті проаналізовано взаємовідносини дислокованих на Правобережжі імперських військ із представниками польського шляхетства регіону. Показано, що значна частина шляхтичів обирали для себе військову службу в якості кадрових офіцерів, роблячи успішну кар'єру в складі царської армії. Водночас досить суттєвою була кількість так званих «вольноопределяющихся» (однорічних добровольців з вищою або середньою освітою, які по закінченні служби здавали іспит на звання офіцера запасу) з числа місцевих шляхтичів, котрі таким чином проходили службу в більш комфортних умовах. Проаналізовані побутові контакти між офіцерами царської армії та місцевою шляхтою, які могли набувати різних форм – від спілкування до укладення шлюбів. Показана роль у цих контактах уявлень і стереотипів польського соціуму про імперську армію й військових (насамперед, офіцера) про польський етнос. Важливим елементом взаємовідносин була економічна взаємодія, обумовлена економічною незалежністю військ – полки та роти, що були самостійними господарськими одиницями, купували необхідні їм товари у місцях дислокації, в тому числі у місцевих шляхтичів. Крім того, для багатьох маєтків важливим було отримання відносно недорогої і організованої для роботи армії та військових (насамперед, офіцера) про польський етнос. Важливим елементом взаємовідносин була економічна взаємодія, обумовлена економічною незалежністю військ – полки та роти, що були самостійними господарськими одиницями, купували необхідні їм товари у місцях дислокації, в тому числі у місцевих шляхтичів. Крім того, для багатьох маєтків важливим було отримання відносно недорогої і організованої для роботи армії та військових (насамперед, офіцера) про польський етнос. Важливим елементом взаємовідносин була економічна взаємодія, обумовлена економічною незалежністю військ – полки та роти, що були самостійними господарськими одиницями, купували необхідні їм товари у місцях дислокації, в тому числі у місцевих шляхтичів. Крім того, для багатьох маєтків важливим було отримання відносно недорогої і організованої для роботи армії та військових (насамперед, офіцера) про польський етнос. Важливим елементом взаємовідносин була економічна взаємодія, обумовлена економічною незалежністю військ – полки та роти, що були самостійними господарськими одиницями, купували необхідні їм товари у місцях дислокації, в тому числі у місцевих шляхтичів.

Ключові слова: Правобережна Україна, польська шляхта, маєток, «вільні роботи», «вольноопределяющийся».

Стецюк Вадим. Польская шляхта и российская армия в Правобережной Украине (1870-е – 1914 гг.). В статье проанализированы взаимоотношения дислоцированных на Правобережье имперских войск с представителями польского дворянства региона. Показано, что значительная часть шляхтичей выбирали для себя военную службу в качестве кадровых офицеров, делая успешную карьеру в составе царской армии. В то же время довольно существенной было количество так называемых «вольноопределяющихся» (однолетних добровольцев с высшим или средним образованием, которые по окончании службы сдавали экзамен на звание офицера запаса) из числа местных дворян, которые таким образом проходили службу в более комфортных условиях. Проанализированы бытовые контакты между офицерами царской армии и местной шляхтой, которые могли принимать различные формы – от общения до заключения браков. Показана роль в этих контактах представлений и стереотипов польского социума об имперской армии и военных (прежде всего, офицера) о польском этносе. Важным элементом взаимоотношений было экономическое взаимодействие, обусловленное экономической независимостью войск – полки и роты, которые были самостоятельными хозяйственными единицами, покупали необходимые им товары в местах дислокации, в том числе в мест-

ных шляхтичей. Кроме того, для многих имений важным было получение относительно недорогой и организованной наемной рабочей силы в ходе так называемых «свободных работ», когда военнослужащие срочной службы могли наниматься на работу; показано, что ограниченность источников базы не позволяет четко определить масштабы этого явления, однако можно предполагать его большое значение для благородных имений Правобережья. Продемонстрировано, что имперское войско выступало одним из гарантов владельческих прав помещиков Правобережья, защищая их в ходе многочисленных крестьянских выступлений; при этом этнический фактор не играл никакой роли – землевладельцы-поляки обращались за помощью к имперским властям, которую оперативно получали.

Ключевые слова: Правобережная Украина, польская шляхта, имение, «свободные работы», «вольноопределяющийся».

Проблема взаємовідносин населення українських земель із російським військом у пізній імперський період досі не стала предметом спеціального вивчення, хоча вона є однією із необхідних передумов об'єктивного аналізу легальних політичних процесів, революційного руху тощо. Мета даної роботи – на матеріалах Правобережної України схарактеризувати уявлення одне про одного та практики взаємовідносин між імперською армією та однією з найбільш впливових і суспільно активних соціальних страт – польською шляхтою.

Другий поділ Речі Посполитої призвів до захоплення земель Правобережної України Російською імперією та перетворення регіону на важливий прикордонний форпост, внаслідок чого було поставлено на порядок денний проблему вибудовування відносин військовиків із місцевим населенням. Оскільки це населення було достатньо строкатим в етнічному та соціальному відношенні, відповідно, діяльність колоніальної влади (в тому числі армії як частини державного апарату) потребувала комбінування різноманітних практик. Водночас і саме польське шляхетство, будучи матеріально та світоглядно розмаїтим, також практикувало різні тактики щодо імперської влади та її представників.

За підрахунками С. Величенка, Правобережна Україна займала третє місце серед регіонів Російської імперії за часткою військових в структурі населення, поступаючись лише польським і закавказьким губерніям¹. Водночас Правобережний регіон, залишаючись переважно аграрним, відзначався високим рівнем концентрації земельної власності, а місцеві поміщики відігравали важливу роль не лише в економічному, але й у громадсько-політичному та культурному житті краю. Безумовно, контакти між представниками двох спільнот були доволі активними.

Частина польських шляхтичів, які вважали найбільш раціональним вибором у ситуації польської бездержавності взаємодію із імперською владою, обирали для себе військову службу. При цьому можна помітити кілька життєвих стратегій. Яскравим прикладом однієї із них може слугувати біографія Сильвестра Станкевича, вихідця із дворян-однодворців Волинської

губернії. Він отримав військову освіту в Київському піхотному юнкерському училищі, згодом відзначився під час придушення Боксерського повстання 1900 р. (першим увірвався на форт Дагу, за що був відзначений орденом святого Георгія), російсько-японської війни 1904-1905 рр. та Першої світової війни. Коли у 1917 р. почалось формування польських з'єднань російської армії, генерал Станкевич очолив II Польський корпус. Однак після поразки цього підрозділу під Каневом вступив до білогвардійської Добровольчої армії, в якій згодом очолив елітну 1-у піхотну дивізію². Очевидно, в даному випадку ми маємо яскравий приклад нашарування національної та імперсько-державної ідентичностей, помітний у біографіях багатьох військовослужбовців царської армії неросійського етнічного походження.

Молодшим сучасником С. Станкевича, біографія котрого багато в чому є подібною, був генерал Війська Польського Костянтин Плісовський. Уродженець Балтського повіту Поділля, шляхтич гербу Одровож, він закінчив Одеський кадетський корпус і Миколаївське військово-училище в Санкт-Петербурзі, після чого проходив службу в елітному 12-му гусарському Охтирському полку³.

Подібні приклади можна продовжувати. Більшість польських шляхтичів, які обирали службу в російській армії, очевидно, зберігали, національну свідомість у тому чи іншому її форматі. Яскравим прикладом можуть бути життєписи генералів Владислава Франковського⁴, Густава Остаповича⁵ і Тадеуша Ястржембського⁶. Перший із них народився на Київщині, другий – у Кам'янці-Подільському, третій – у Марковичах на Волині (нині – село у Горохівському районі Волинської області). Усі зробили успішну кар'єру в імперській армії, однак у 1917 р. прийняли рішення продовжити службу у відродженій польській армії. Показово, що це рішення було прийнято на початковому етапі створення польських військових частин, коли продовжували існувати Німецька та Австро-Угорська імперії, а в Росії при владі перебував Тимчасовий уряд, тож перспективи польського національного руху виглядали більш сумнівними. Гадаємо, це більш ніж переконливо свідчить про патріотизм зазначених офіцерів, їх небайдужість до польського національного відродження.

Звісно, професійну військову службу обирала лише меншість вихідців із шляхти (хоча і досить значна). Водночас досить поширеними були випадки проходження військової служби землевласниками на правах «вольноопределяющихся». Така категорія військовослужбовців існувала ще з кінця XVIII ст. З часу військових реформ 1860-1870-х рр. цим терміном почали позначати осіб із вищою або середньою освітою, що мали можливість проходити військову службу з певними пільгами, а наприкінці служби складали іспит на звання офіцера запасу. Відомо, що, наприклад, В. К. Липинський (власник маєтку у селі Затурці) проходив службу як «вольноопределяющийся» у 31-му драгунському Ризькому полку у Кременці⁷. Варто зазначити, що у цьому відношенні

практики шляхтичів-католиків не відрізнялись від дій дворян інших національностей. Наприклад, відомий громадсько-політичний діяч з Київщини К.П. Григорович-Барський військову службу проходив в якості «вольноопределяющего» у 12-му уланському Білгородському полку в Проскуріві (цікаво, що майбутній депутат Державної думи і активний земський діяч не зміг скласти іспит на офіцерський чин і вийшов у відставку унтер-офіцером)⁸. Особливо промовистим є випадок із власником маєтку у Мурованих Курилівцях Д. М. Чіхачовим. Він проходив службу в 17-му Донському козацькому полку в Новій Ушиці⁹, попри те, що штат козацьких полків узагалі не передбачав наявності посади «вольноопределяючихся». Очевидно, у даному випадку вплинули походження і майновий статус Чіхачова, батько якого був адміралом, начальником Головного морського штабу.

Малодослідженим залишається питання матримоніальних зв'язків. Нам відомі окремі сімейні союзи між офіцерами і панянками із місцевих шляхетських родин. Скажімо, генерал-майор О.О. Бенкендорф внаслідок вдалого одруження став власником маєтку в селі Савинці Кам'янецького повіту величиною 812 десятин, після чого, за словами товариша по службі, «більше проводив час у своєму маєтку, ніж командував дивізією»¹⁰. Очевидно, це не єдиний подібний приклад – можна припустити, що на рівні молодших офіцерів такі шлюби укладалися значно частіше, однак при цьому привертати менше уваги.

Іноді подібні шлюбні практики набували дещо курйозного вигляду. Один із таких прикладів наводить у спогадах Б. Д. Приходкін, який на початку ХХ ст. служив у дислокованій неподалік Житомира 8-й кінно-артилерійській батареї. Із розташуванням батареї межували землі поміщика Аршеневського, єдиною спадкоємицею якого була племінниця. Батарейний фельдфебель запропонував командирі батареї запросити поміщика на бригадний бал і познайомити племінницю з молодим офіцером Дорошевським (поляком і римо-католиком, що мало неабияке значення для старого поміщика). Прибуло в гості землевласника «зустріли з такою увагою, що відставний лейб-улан розтанув, почав бувати на бригадних вечірках і приймати у себе наших офіцерів. До весілля справа не дійшла, але відмовити Воронкевичу здати прилеглі до батареї шість десятин землі він не зміг. Брати так, як платили йому євреї по 40 рублів, теж не захотів, і віддав по шість карбованців за десятину»¹¹. Наведений приклад цікавий тим, що дозволяє вести мову про накладання кількох ідентичностей – помітно, що етнічна та релігійна належність, важливі для старого шляхтича, поєднувалися у нього з позитивним ставленням до своєї служби в імперській армії. Що цікаво, з наведеного прикладу можна зробити висновок про схвальне ставлення не лише до армії загалом, але й до власної частини, відчуття корпоративного зв'язку із нею. Щось подібне можна побачити і в біографії вже згаданого В. Липинського, котрий, негативно ставлячись до Російської імперії, після початку Першої світової війни не

намагався ухилитися від призову, вважаючи, що зобов'язаний, як шляхтич, виконувати зобов'язання перед монархом і обов'язки офіцера запасу.

Настільки теплими стосунки були далеко не завжди. Більше того, землевласники-поляки нерідко негативно ставились до царської армії. К. Отфіновський так описував стоянку Стародубського драгунського полку наприкінці 1880-х рр.: «Маків належав польському поміщику Рациборовському і там був великий панський будинок. Сам старий поміщик жив усамітно, але у нього було два сина, Альберт и Жорж, уже дорослі молоді люди... Жорж, молодший, був дуже життєрадісний юнак, любив товариство, особливо військових-кавалеристів, і підтримував з нами знайомство, але до себе додому не запрошував, оскільки старий, очевидно, не любив москалів»¹².

Варто зазначити, що факти подібної недовіри мали місце з обох сторін. Добре помітно це на прикладі листа командуючого Київським військовим округом генерала М. І. Драгомирова до київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва. Мотивуючи необхідність повторної перевірки будівлі у с. Селець Володимир-Волинського повіту, котрий вперше оглядався через тріщини у стінах, Драгомиров пояснює, що причиною перевірки є чутки щодо зберігання динаміту та зброї у підземеллях будинку. Пояснення, чому така інформація видавалася Драгомирову та його підлеглим достовірною, зводиться до того, що «будівля із землею належить дружині австрійського підданого графині Потолицькій, уродженій Чацькій, котра постійно проживає у Галичині... Керує ним поляк Адольф Войцехович Фалецький»¹³. Якщо стосовно власниці садиби можна говорити ще про певну тривогу, зумовлену її іноземним підданством (не варто забувати, що у 1891 р. було продовжено і уточнено Потрійний союз, того ж року укладено союз між Російською імперією та Францією), то єдина наведена у документі підстава не довіряти управляючому маєтку – його польська національність. Також командуючий округом наголошував на недостовірності першої перевірки, оскільки здійснювали її місцеві поліцейські чини та службовці управління повітового предводителя дворянства – етнічні поляки¹⁴. На наведеному прикладі можна побачити загальну недовіру до поляків, яка пронизувала психологію російських професійних військових.

Взагалі російське військове керівництво у досліджуваний час негативно сприймало етнічних поляків, сумніваючись у їх лояльності. Власне, у науковий обіг введено значний масив документів, які відображають цю ситуацію – наказів про заборону полякам обіймати певні посади, обмеження на навчання у військових академіях тощо. Проте доречно наголосити, що подібні ідеї були близькими значній частині офіцерського корпусу, що й підтверджує наведений епізод.

Військові частини відігравали помітну роль у місцевій економіці, у тому числі в господарському житті місцевих маєтків. Слід зазначити, що дислокація військових частин по всій території величезної імперії робили невідгдними повністю централізоване постачання військ. Тому в організованому порядку

війська отримували лише окремі види припасів. Решту продуктів (а також фураж і ще ряд товарів) полки і роти, що становили собою окремі господарські одиниці, купували самостійно у місцях постійної дислокації. Нерідко постачальниками продуктів ставали власники маєтків, що були зацікавлені в організованому збуті своєї продукції.

Іншим аспектом економічних відносин було залучення солдат до участі у так званих «вільних роботах». Подібні роботи були запроваджені ще Петром I, який дозволив солдатам найматись на роботи у місцях постійної дислокації своїх частин. Після запровадження загальної військової повинності «вільні роботи» почали скорочувати. Наприкінці XIX – на початку XX ст. солдатам дозволяли участь у роботах наприкінці літа – на початку осені, коли завершувався період літніх маневрів. При цьому частина військовослужбовців мала залишатися на місці постійної дислокації для забезпечення караулів та інших аспектів внутрішньої служби¹⁵. На Правобережжі «вільні роботи» відігравали важливу роль у господарському житті – під час збирання врожаю власники та управляючі маєтків були зацікавлені в одночасному прийнятті на роботу значних груп працівників. Явище було настільки масштабним, що знайшло відображення у літературних творах – наприклад, повість О. Купріна «Прапорщик армійський» починається зі згадки, що роти полку одна за одною вирушають «копати бураки»¹⁶ (цікаво, що у російськомовному творі автор живив запозичене українське слово).

На жаль, тема «вільних робіт» практично не розкрита у науковій літературі через обмеженість джерельної бази. Зокрема, в опрацьованих нами архівних фондах 43-го піхотного Охотського, 45-го піхотного Азовського, 46-го піхотного Дінпровського, 47-го піхотного Українського, 73-го піхотного Кримського, 75-го піхотного Севастопольського, 175-го піхотного Батуринського полків не знайдено жодного документу, котрий би висвітлював направлення вояків на «вільні роботи». Хоча, наприклад, наведена цитата із повісті О. Купріна дозволяє припускати, що у 46-му піхотному полку, де служив письменник, подібна практика була достатньо поширеною. Також доказом поширеності «вільних робіт» є неодноразові згадки про них у наказах командування Київського військового округу, котрі регламентували проведення подібних робіт. У них наголошувалося на необхідності створення нормальних умов праці для вояків тощо. Тим не менш, відсутність достовірних відомостей про конкретні маєтки, куди наймали на роботу групи солдат, не дозволяє зробити висновки про масштаби залучення солдат до робіт у маєтках польських шляхтичів.

В умовах наростаючого селянського руху власницькі права багатьох господарів маєтків забезпечувались збройною силою дислокованих на теренах краю військ. Показово, що у звіті подільського губернатора за 1901 р. як значний здобуток подається той факт, що всі «аграрні непорозуміння» вдалось вирішити без виклику військ, «небажаного через свої важкі наслідки»¹⁷. Однак

частіше мали місце явища протилежного характеру. Так, у травні 1902 р. для придушення виступу в с. Горинка Кременецького повіту довелося спрямувати батальйон піхоти і ескадрон драгунів¹⁸.

Згодом, у період революції 1905-1907 рр., подібні акції стали масовими, однак, на жаль, тодішня система звітності не дозволяє дати відповідь, скільки військ застосовували саме для захисту маєтків польських дідичів. Однак значна частина імен та прізвищ власників маєтків, що фігурують в армійських звітах, явно належать етнічним полякам¹⁹. Прикладом такого придушення може бути випадок у с. Черепова Проскурівського повіту Подільської губернії. Маєток належав волинській шляхтянці Наталії Малиновській, безпосереднє управління здійснював її родич Казимир Малиновський²⁰. Влітку 1906 р. у Череповій спалахнув селянський виступ, для придушення якого управитель викликав солдат. Прибуття із Проскурова драгун призвело до сутички, внаслідок якої загинули п'ять селян і було поранено дванадцять вояків²¹.

Схожі події відбувались у Корзівій Уманського повіту, де селяни не лише виступили проти поміщика Підгурського і поранили ударом сокири поліцейського чиновника, але й вступили в сутичку із висланими проти них козаками. Козаки вбили кілька селян, після чого решта розбіглися²².

Як бачимо, у другій половині XIX – на початку XX ст. дислоковане на теренах Правобережної України потужне і чисельне угруповання імперських військ тим чи іншим чином вибудовувало відносини із місцевим населенням, у тому числі із польською шляхтою, що становила абсолютну більшість привілейованої верстви трьох правобережних губерній. Частина шляхтичів проходила службу в дислокованих неподалік від дому армійських частинах в якості офіцерів або «вольноопределяющихся». Також мали місце побутові контакти, економічна взаємодія (закупівля у маєтках певних товарів та послуг, направлення солдат на «вільні роботи» до маєтків та підприємств, котрими володіли шляхтичі). Загалом можна констатувати намагання, попри протиріччя та недовіру, вибудовувати певні конструктивні відносини.

Примітки:

¹ Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология / Сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер. Москва: Новое издательство, 2005. С. 87.

² Волков С. В. Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Москва: Центрполиграф, 2010. С. 523.

³ Чапала М. Забытый защитник Брестской крепости // Старый Цейхгауз. Москва: Фонд «Ресские витязи», 2012. Вып. 45. С. 88-89.

⁴ Stawecki P. Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego: 1918-1939. Warszawa: Bellona, 1994. S.114.

⁵ Op. cit. S.286.

⁶ Op. cit. S.152.

⁷ Стецюк В. До питання про роль військової служби у формуванні світогляду Липинського // Вячеслав Липинський – особистість, вчений, політик: зб. матер. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. С. 26.

⁸ Волков С. В. Офицеры армейской кавалерии. Москва: Русский путь, 2004. С. 160.

⁹ Коцюбанский Е. В., Николаев А. Б. Чихачев Дмитрий Николаевич // Государственная Дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия / отв. ред. В. В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 684.

¹⁰ Лукомский А. С. Очерки из моей жизни // Вопросы истории. 2001. №5. С. 112.

¹¹ Приходкин Б. Д. Старый фельдфебель // Военная быль. 1961. №51. С. 10.

¹² Отфиновский К. К. Моя служба в офицерских чинах // Военная быль. 1972. №115. С. 35.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 690, спр. 344, арк.1-1зв.

¹⁴ Там само, арк. 1зв.

¹⁵ Вольные работы // Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко и др. Санкт-Петербург: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. Т. 7. С. 30.

¹⁶ Куприн А. И. Прапорщик армейский // В кн.: Куприн А. И. Собрание сочинений. В 6-ти т. Т. 2. Произведения 1896-1901 гг. Москва: Гос. Изд-во худож. л-ры, 1957. С. 109.

¹⁷ Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.: сб. док. Москва: Наука, 1998. С. 41.

¹⁸ Там само. С. 60.

¹⁹ Державний архів Київської області, ф. 2031, оп. 2, спр. 177. 412 арк.; Державний архів Київської області, ф. 2031, оп. 2, спр. 200. 263 арк.

²⁰ Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1898. С. 218.

²¹ Sprawy agragne // Kraj. 1906. #29. S.8.

²² Zaburzenia agrarne // Kraj. 1906. #26. Str. 9.

Stetsiuk Vadim. Polish gentry and the Russian army on the right of Ukraine (1870th-1914).

The article analyzes the relationship of the Imperial troops stationed on the Right Bank with the representatives of the Polish nobility of the region. It is shown that many nobles chose military service as personnel officers, making a successful career in the royal army. At the same time, quite significant was the number of so-called "freely determined" (one-year volunteers with higher or secondary education, who at the end of the service passed the exam for the rank of reserve officer) from among the local nobles, who thus served in more comfortable conditions. The everyday contacts between the officers of the tsarist army and the local nobility were analyzed, which could take many forms - from communication to marriage. The role in these contacts of the Polish society's perceptions and stereotypes about the imperial army and the military (first of all, the officers) about the Polish ethnic group is shown. An important element of the relationship was economic interaction due to the economic independence of the troops - regiments and companies, which were independent economic units, bought the goods they needed at the locations, including local nobles. In addition, for many estates, it was important to obtain relatively inexpensive and organized hired labor during so-called "vacancies" when conscripts could be hired; it is shown that the limited nature of the source base does not clearly define the extent of this phenomenon, but it can be assumed to be of considerable importance to the noble estates of the Right Bank. It has been demonstrated that the imperial army acted as one of the guarantors of the right-wing property rights of the right-handers, protecting them during numerous peasant speeches; however, the ethnic factor played no role - the landowners-Poles sought the help of the imperial authorities, which they received promptly.

Keywords: Right-bank Ukraine, Polish gentry, estate, «free work», «volnoopredelyayuschyysya».

Отримано: 12.11.2019